

Наталія ДИКА

УДК 372.881.1

ФОРМУВАННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИКИ

У статті розглядаються проблеми формування лінгвістичної термінології в учнів основної школи під час вивчення граматики. Це має великий вплив на розвиток їхнього лінгвістичного мислення.

Ключові слова: термінологія, граматика, шкільний курс граматики, педагогіка.

В статье рассматриваются проблемы формирования лингвистической терминологии учащихся основной школы при изучении грамматики. Это имеет большое влияние на развитие их лингвистического мышления.

Ключевые слова: терминология, грамматика, школьный курс грамматики, педагогика.

In the focus of article are the problems of linguistic terms learning by secondary school pupils during the study of grammar. It has a great influence on the development of their linguistic thinking.

Key words: terminology, grammar, grammar school course, pedagogy.

Актуальність: У процесі вивчення граматики створюються сприятливі умови для осмислення школярами цілісності мови, характерних для неї зв'язків між різними рівнями. Так, учні спостерігають за змінами в значенні слова внаслідок переходу слова з одного лексико-граматичного класу в інший. Така робота створює передумови для формування у школярів наукового погляду на мову, на існування нерозривного зв'язку між морфологічними ознаками та його смисловою стороною.

Засвоєння учнями навчального матеріалу про належність слова до певного лексико-граматичного класу, а також виявлення його суттєвих ознак має великі можливості для розвитку їхнього лінгвістичного мислення.

Оволодіння учнями словотворчими вміннями та навичками базується на засвоєнні ними комплексу теоретичних понять. Успішна організація цього процесу визначається багатьма чинниками, одним з яких є чітке розуміння вчителем шляхів його формування. Отже, педагог, перш ніж визначити методи, які забезпечують найбільш повне усвідомлення школярами суттєвих ознак поняття, має бачити перспективу його розвитку і основні етапи засвоєння.

Той факт, що основні поняття з граматики послідовно проходять через весь шкільний курс української мови, дозволяє здійснювати вивчення теоретичного матеріалу на основі принципів наступності і перспективності, тобто поступово збагачувати його змістову сторону.

Своєчасне засвоєння та правильне розуміння термінології становить розвивальний потенціал школяра, створюючи умови для формування абстрактного теоретичного мислення. Процес засвоєння терміна, у якому сконцентрована сутність відображення мовних явищ, мотивованих ситуативними особливостями мовлення, реалізує свідоме розуміння та використання мовного конструкту, що передусє принципу наступності та перспективності на рівні співвідношення змісту, методів та форм організації навчального процесу.

Усе це потребує зміни основних цілей навчання, пріоритету особистісно-орієнтованого підходу, врахування психолого-вікових особливостей, що дає можливість створити умови для свідомого, глибокого засвоєння граматичної теорії, дозволяючи повною мірою спиратися у процесі навчання на інтуїцію здібностей учнів в галузі граматики та їх мовленнєвий досвід.

Ефективність формування лінгвістичних понять, ступінь інтенсивності залежать від специфіки виучуваного матеріалу. Значні можливості для такої роботи закладено в розділах «Морфологія» та «Синтаксис».

Відповідно до нових підходів у навчанні мови формування будь-якого аспекту з ряду лінгвістичної термінології здійснюється за двома напрямками:

- 1) Під час слухання відповідної теми;
- 2) У процесі виконання специфічних лексико-граматичних вправ, тощо.

В основі вивчення граматики в загальноосвітньому навчальному закладі покладено

лінгводидактичні принципи, які мотивують доцільний вибір методів і прийомів навчання, забезпечують належний рівень засвоєння шкільного курсу мови, формування комунікативних умінь і навичок, та специфічні принципи, спрямовані на врахування особливостей курсу.

Відповідно до цього, вивчення морфології має практичну спрямованість, адже відкриває можливості для розвитку мовлення учнів на основі засвоєння граматичних норм і правил, сприяє збагаченню словникового запасу учнів, засвоєнню правил слововживання. Опанування частинами мови шляхом виділення граматичних ознак слів, що належать до різних граматичних класів, розмежування родових і видових понять, класифікації морфологічних явищ спрямоване на удосконалення логічного мислення школярів. Так скажімо, без знання способів словозміни, що є предметом вивчення морфології, неможливе ефективне засвоєння синтаксису. Уміння змінювати слова відповідно до морфологічних правил лежить в основі побудови стилістично диференційованих текстів як засобу ефективної комунікації та реалізації комунікативно-компетентісного підходу.

Методикою навчання синтаксису передбачено п'ять етапів (практичне ознайомлення з синтаксичними поняттями в початковій школі; пропедевтичне вивчення синтаксису у 5 класі; поглиблення знань з синтаксису в процесі засвоєння морфології; систематичний курс синтаксису; удосконалення комунікативних вмінь та навичок учнів старшої школи на основі узагальнення відомостей про синтаксис української мови), що презентують цілісність освітнього процесу загалом та дотримання принципів наступності перспективності у навчанні української мови зокрема.

Таким чином, усвідомлене засвоєння лінгвістичної теорії можливе за умови розуміння специфічних положень морфології та синтаксису як перспективи формування високої культури спілкування.

Формування лінгвістичних понять у процесі вивчення граматики – складний, поступовий процес, що потребує врахування системного характеру мови, особливостей лексико-граматичних класів, їх диференційних ознак, та розуміння специфіки синтаксичних конструктивів як засобу ефективної комунікації.

Цілісність понятійної системи, визначеної термінологічними стандартами сучасної української мови, полягає в тому, що «між усіма без винятку поняттями існує прямий або опосередкований логіко-семантичний зв'язок, матеріалізований у дефініціях термінів». Порушення логіко-семантичної системи понятійного апарату виникає внаслідок неповного або неправильного відбиття сутнісних ознак мовних явищ. Серед вимог до лінгвістичної термінології чільне місце посідають такі: цілісність, експлікативність, повнота та несуперечливість.

Експлікативність понятійного апарату як системи полягає в тому, що будь-яку дефініцію шляхом підстановки значень термінів, що входять до її складу, можна звести до так званих початкових термінів, тобто термінів, які прийняті у даній системі (стандартні) за такі, що не потребують визначення.

Методика навчання мови передбачає врахування усіх її функцій. Семіотичний характер мови вимагає від учнів розуміння суті мовних понять, інтелектуальної роботи, певних розумових зусиль.

Програмами визначено державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Зокрема внаслідок навчання морфології школярі повинні оволодіти поняттями: частина мови (самостійна / службова), граматичні ознаки або категорії (рід, число, відмінок, вид, стан, спосіб, дієвідміна, і т. д.), синтаксична роль, граматична форма.

Зміст програми у мовній лінії передбачає засвоєння таких базових синтаксичних понять: словосполучення, головне і залежне слово, речення, головні члени речення (підмет і присудок), другорядні члени речення (додаток, означення, прикладка, обставина), порядок слів у реченні, просте речення, однорідні члени речення, звертання, вставні слова, відокремлені члени речення, складне речення, сполучникове й безсполучникове складне речення, речення з прямою і непрямою мовою, складне синтаксичне ціле. Таким чином, вивчаючи нове поняття, необхідно зберігати цілісну структуру мови.

У розробці лінгвістичних засад методики навчання граматики у середніх загальноосвітніх закладах враховано природу самої мови: її функції, зв'язок із свідомістю, мовні рівні, специфіку розділу, а також положення про подвійну функцію знань з мови, що забезпечують компетентність учнів в оволодінні мовою і служать підґрунтям для формування мовних і мовленнєвих вмінь та навичок.

Перспективним напрямом вважаємо когнітивну модель методики навчання української мови загалом і зокрема граматики, що зумовлена необхідністю переосмислення головних завдань засвоєння учнями термінологічного базису, переакцентацією мети мовної освіти з формуванням лінгвістичної компетенції.

Своєрідність цієї моделі вбачаємо в розумінні навчальних мовних одиниць як концентрів пізнання світу, носіїв етнокультурної інформації. Тому для її реалізації провідними постають культурологічний, комунікативно-діяльнісний і функціонально-стилістичний підходи, упровадження яких можливе на текстовій основі, оскільки текст є носієм інформації, основою формування правильного, логічного мовлення.

Зрозуміло, що особливості навчального матеріалу, який охоплюють розділи «Морфологія» та «Синтаксис», для свідомого засвоєння наукових понять потребують виділення компонентів процесу формування термінологічного апарату шляхом:

- 1) Демонстрування учням різних мовних явищ;
- 2) Спостереження учнів над цими мовними явищами з метою встановлення їх прикметних ознак, властивостей, взаємозв'язків;
- 3) Порівняння – способом зіставлення і протиставлення виявлених властивостей;
- 4) Абстрагування виявлених властивостей способом закріплення їх у відповідних термінах;
- 5) Узагальнення поняття шляхом застосування терміна до інших мовних явищ, яким властиві раніше встановлені ознаки.

Лінгвістичне підгрунття курсу граматики становлять вихідні положення загального мовознавства.

Як стверджує О. Сербенська, приходить методологічне зрушення – заміна базисної парадигматики в сучасній лінгвістиці, перехід від лінгвістики «іманентної» з її акцентом на вивчення граматики «в самій собі й для себе», до вивчення, при якому пріоритетним вважається чинник, який трактує мову як конститутивну властивість людини.

Це спричинило зміни і в методиці навчання, основу якої становить призма когнітивної лінгвістики, переорієнтація з форми на функцію, на формування термінологічної компетенції учня.

Теоретичні засади навчання граматики розроблені такими вченими, як О. Біляєв, В. Мельничайко, М. Плющ, В. Горяний, Н. Грипас, О. Горошкіна, перебувають у руслі напряму розробки нестандартних підходів до вивчення граматики.

Важливою сутнісною ознакою засвоєння лінгвістичної теорії є застосування частково наукових методів, які найповніше пристосовані до засвоєння об'єктів з нечіткими поняттєвими межами. Маємо говорити про когнітивне сприйняття, що базується на чіткій взаємодії свідомості, психіки та мови.

«Предметне поле терміна визначається наявністю сутності досліджуваного об'єкта в свідомості комуніката, оперте на інтуїцію, що становить основу когнітивності». Поняттєвий базис – це абстрактний конструкт, що має безпосереднє відношення до комунікативної діяльності людини. Опанування поняттями демонструє здатність «перебувати в мові». Це сприяє зменшенню відстані між суб'єктом і об'єктом (де об'єкт – це термін, а суб'єкт – комунікат, ученя), уможливує витворення суб'єкт-об'єктної єдності, у процесі утворення якої мова виступає активним чинником мислення і свідомості.

Ефективність засвоєння лінгвістичних понять званою мірою залежить від правильного добору методів навчання. Огляд педагогічної і методичної літератури показав, що в дидактиці і методиці порізно визначаються і класифікуються методи навчання. Порівняємо визначення відомих дидактів: «Загальні методи навчання становлять систему взаємозв'язаних видів діяльності вчителя й учнів і прийомів викладання й учіння, а кожний прийом – систему дій та операцій учителя і учнів, які відзначаються раціональною послідовністю і цілеспрямованістю» (за В. Онищуком). «Методом навчання називають спосіб упорядкованої взаємозв'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на розв'язання завдань освіти, виховання й розвитку в процесі навчання» [1, 29]. «Метод навчання – це зумовлена принципами навчання система правил педагогічної взаємодії, керуючись якими вчитель і учні вибирають прийоми і способи конкретних дій, що забезпечують досягнення поставленої мети» (за М. І. Махмутовим). Є. М. Дмитровський методами називає «способи, за допомогою яких учитель організовує навчальний процес». І. С. Олійник дає таке визначення: «Методи навчання мови – це об'єднана в одне ціле діяльність вчителя й учнів, спрямована на засвоєння мовних знань, умінь і навичок, на організацію пізнавальної діяльності учнів, на формування їх діалектико-матеріалістичного світогляду засобами предмета». Л. П. Федоренко методами навчання мови називає «способи роботи вчителя і залежні від них способи роботи учнів з відібраним для вивчення мовним матеріалом».

Розглядаючи методи навчання з погляду системного підходу варто звернути увагу на формулювання визначення методів навчання Є. І. Ітельсоном: «...методи навчання – це система моделей методичних прийомів, побудова яких визначається цілями навчання, загально дидактичними принципами, характером навчального матеріалу і особливостями джерел навчальної інформації». Як зазначає автор, важливою особливістю цього визначення є те, що в ньому простежується системний характер методу навчання і виділяються ті елементи, які в певній послідовності і взаємозв'язку створюють якісну характеристику методу як системи цілеспрямованої навчальної діяльності.

Як у дидактиці, так і в методиці немає єдиного погляду щодо класифікації методів навчання. Найбільш поширеною до недавнього часу була класифікація, за якою виділялися словесні, наочні і практичні методи (в основі – джерело знань). Її дотримуються такі дидакти, як А. М. Алексюк, М. А. Сорокін, Е. Я. Голант, С. Г. Шаповаленко та ін.

У зарубіжній американській педагогічній літературі здійснюється також різний підхід до визначення і класифікації методів навчання. Найбільшою популярністю користуються, як засвідчує наявна література, такі методи навчання: ігровий метод, запитально-відповідний, або метод дискусій, метод навчання за допомогою відкриття і розв'язання проблем, пояснювально-лекційний тощо.

Слід відзначити, що одні дослідники, наприклад С. Патерсон, Р. Роджерс вважають найбільш вагомим ігровий метод, недооцінюючи при цьому ролі вчителя в організації систематичного і послідовного засвоєння знань учнями. Інші ж, такі як Б. О. Сміт, Р. Енніс, розглядають лише один компонент навчання – викладання, приділяючи увагу поясненню, опису, визначенню, класифікації.

Відомий вчений Дж. Брунер виступає за поєднання методів повідомлення готових знань учителем з методами проблемного навчання, що найбільше відповідає нашому підходу.

О. М. Біляєв в основу класифікації методів навчання поклав спосіб взаємодії вчителя та учнів на уроці і виділив такі методи навчання: усний виклад учителем матеріалу (розповідь, пояснення), бесіда учителя з учнями, спостереження учнів над мовою, робота з підручником, метод вправ. Такі ж методи навчання називає Л. П. Рожило, але з доповненням нового методу – програмоване навчання підкресленням того, що «в системі методів навчання мови потрібно враховувати як форму взаємодії вчителя й учнів у роботі над матеріалом, так і логічні (мислительні) операції, що входять у структуру відповідного методу, і рівень пізнавальної діяльності учнів у процесі пізнання».

Своєрідність моделі формування вбачаємо у використанні специфічних лінгводидактичних принципів вивчення морфології та синтаксису, як концентрів поняттєвого базису. До специфічних принципів морфології (за К. Плиско) відносять: 1) вивчення частин мови у зв'язку з фонетикою, лексикою та іншими розділами; 2) вивчення частин мови на синтаксичній основі; 3) вивчення системи відмінювання частин мови і словотвору у зв'язку з орфографією; 4) вивчення частин мови в поєднанні з розвитком зв'язного мовлення учнів.

У процесі навчання синтаксису дотримуємось таких принципів: 1) навчання синтаксису у зв'язку з морфологією та іншими розділами; 2) навчання синтаксису у зв'язку з пунктуацією та інтонацією; 3) навчання синтаксису у поєднанні з розвитком зв'язного мовлення.

Принципи лінгводидактики як основні положення організації навчання мови, що конкретизуються відповідно до вимог та закономірностей певного розділу, мають у своїй основі загальнодидактичні принципи, традиційно спиратися на які започаткував К. Д. Ушинський. Система лінгводидактичних принципів, створена з урахуванням науково-лінгвістичної специфіки мови та її розділів, зокрема морфології та синтаксису, що становить компонент цілісної системи та визначається взаємовпливом, взаємозалежністю та взаємозумовленістю інших підрозділів.

Необхідно вказати на те, що лінгвістичні поняття як самостійні структури, слід вивчати не ізольовано від інших мовних утворень, а в словосполученнях, реченнях, куди вони входять, тобто в одиницях вищого порядку.

Ідея вивчення мови в структурній цілісності була висунута вченими – Ф. І. Буслаєвим, І. І. Срезневським, К. Д. Ушинським.

Скажімо, кожна частина мови має свою внутрішню систему одиниць і закономірностей, які характеризуються специфічними особливостями, ґрунтовне вивчення яких допоможе скласти повне уявлення про певний мовний пласт, оскільки більшість наукової термінології є спільною для різних лексико-граматичних класів. Наприклад, поняття граматичної категорії становить теоретичний базис будь-якої частини мови, визначаючи її найхарактерніші особливості.

Принцип вивчення мовних понять в єдності форми і змісту (структури, семантики і функціонування) вимагає дотримання цієї єдності в процесі їх студіювання. Вивчаючи мову, школярі засвоюють лексичні та граматичні значення. Лексичні значення співвідносяться з предметами і явищами навколишньої дійсності. З цими значеннями діти знайомляться ще в дошкільному віці. У школі вони збагачують свій лексичний запас на уроках сіх навчальних предметів, зокрема мови. Граматичні значення теж співвідносяться з позамовними фактами, але не з предметами і явищами довкілля, а з логічними відношеннями, які існують між цими предметами і явищами довкілля й позначаються категоріями логіки.

Названі вище принципи передбачають систему специфічних прийомів, серед яких: морфологічний розбір слова як частини мови; постановка слова в потрібній формі; розмежування аналогічних слів, що належать до різних частин мови; зіставлення граматичних форм; зміна одних форм іншими; складання словосполучень і речень з певними формами слів; спостереження над функціонуванням паралельних морфологічних форм; аналіз словосполучень; поширення і скорочення речень; заміна одних синтаксичних сполук іншими; перебудова синтаксичних конструкцій; синтаксичний аналіз; складання таблиць і заповнення готових таблиць прикладами; програмування, алгоритмізація та ін.

Як зауважує А. М. Алексюк, «це система прийомів, об'єднаних певною логікою; така єдність прийомів, яка тотожна поняттю системи». Структура мови – це спосіб організації мовної системи, відношення та її зв'язки між компонентами. При цьому слід пам'ятати, що кожен компонент мови, найменша мовна одиниця не існують самостійно, а перебувають у певних зв'язках, відношеннях, зокрема парадигматичних та синтагматичних, внутрішньо системних та міжсистемних. Це ж стосується і граматики.

При вивченні морфології важливо співвідносити граматичне значення слова з його формою.

Наприклад, зміна форми слова писати – написати пов’язана із зміною характеру дії (недоконаний і доконаний вид дієслова). Слова та їх складові частини мають форму і зміст: з формального боку вони характеризуються структурно-граматичними ознаками, а з боку змісту – логіко-семантичними. Тому в нашому дослідженні категорії морфології та синтаксису розглядаються у аспекті дотримання єдності структури, семантики і функціонування їх у мовленні.

Робота над поняттям, що є структурним елементом морфологічного рівня мовної системи може виявитися дієвим чинником поглиблення знань і мовного розвитку школярів тільки в тому випадку, коли вона органічно поєднуватиметься з матеріалом інших розділів, тобто здійснюватиметься з урахуванням дидактичних принципів наступності і перспективності для розв’язання конкретних завдань, засвоєння змістового компонента.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабанський Ю. Оптимизация процесса обучения. Общедагогический аспект.-М.,- 1977.
2. Плиско К.М. Принципи, методи і форми навчання української мови. - Х., 1995.
3. Пометун О.І. Енциклопедія інтерактивного навчання. – К., 2007. – 144с.
4. Пометун О.І. та ін. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посіб. - К, 2004.
5. Інтерактивне навчання на уроках української мови та літератури\ Упоряд. К.Ю. Голобородько, Н.П. Ткаченко. – Х.: Вид. Група «Основа», 2007 – 176 с. (Б-ка журн. «Вивчаємо українську мову та літературу»; Вип. 4 (41)).
6. Резіна О. І. Психолого-дидактичні особливості формування інтонаційно-пошукових вмінь // Рідна школа – 2004. - №1.- С.9 – 1.

Наталія РУСАЧЕНКО

УДК 81'342.622

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВОКАЛІЧНИХ АЛЬТЕРНАЦІЙ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVIII СТ.

Схарактеризовано вокалічні альтернації у староукраїнській мові др. пол. XVI – XVIII ст. Встановлено історичні причини та умови виникнення чергувань, досліджено їх регулярність і функціональне навантаження, виявлено специфіку у процесах словозміни та словотвору.

Ключові слова: морфологія, діахронія, вокалізм, альтернація, словозміна, словотвір, староукраїнська мова другої половини XVI – XVIII ст.

Проанализированы вокалические альтернации в староукраинском языке вт. пол. XVI – XVIII вв. Установлены причины и условия возникновения чередований, особенности функционирования, выявлена специфика в процессах словоизменения и словообразования.

Ключевые слова: морфология, диахрония, вокализм, альтернация, словоизменение, словообразование, староукраинский язык вт. пол. XVI – XVIII вв.

The vowel alternation in the Old Ukrainian language in the second half of the XVI – XVIII century is characterized. It is established the historical reasons and conditions of alternation, their functional significance and regularity is investigated, the specificity of processes in word-formation and accidence is detected.

Key words: morphonology, diachrony, vocalism, alternation, accidence, word-formation, Old Ukrainian language in the second half of the XVI–XVIII century.

Вокалічні альтернації⁴ є об’єктом вивчення морфології – науки, що посідає своєрідне проміжне місце між морфологією та фонологією, має спеціальну галузь дослідження – фонемне варіювання морфем, і вивчає певною мірою визначені об’єкти – чергування, нарощення, усічення та накладання, що супроводжують процеси словозміни і словотвору.

Морфологія української мови є перспективною галуззю дослідження, оскільки в ній не до кінця з’ясовано як суто теоретичні питання, так і практичні аспекти морфологічного опису.

---

⁴ Термін альтернація (чергування) був запроваджений В.Радловим на позначення таких змін однієї фонемі на іншу, які, не порушуючи тотожності морфемі, виступають одним із формо- та словотворчих засобів у мові.